

## Traumatogene aspecten van migratie en remigratie Het geval van een oudere Marokkaan

Patrick Meurs

*Dit artikel richt zich op psychische problemen van oudere migranten. Aan de hand van een gevalstudie van een oudere Marokkaan wordt onderzocht hoe de beleving van continuïteit en verandering bij migratie en remigratie de psychische gezondheid beïnvloedt en welke plaats (klein-) kinderen innemen in die ervaring van continuïteit en verandering. Een belangrijke determinant van psychische moeilijkheden bij oudere migranten is een verscherpt besef, na het einde van de actieve arbeidsloopbaan, dat het verblijf hier niet langer economisch gelegitimeerd kan worden. Bij het wegvallen van deze verblijfsredenen voelen sommige oudere migranten dat ze niet klaar zijn met hun keuze tussen 'hier blijven' of 'terugkeren'. Soms beseffen ze dat ze nooit echt in hun hart gekozen hebben voor een definitief verblijf hier. Ze hebben dan het gevoel dat ze onder invloed van externe factoren hun terugkeerplannen hebben opgeborgen. En als ze toch remigreren, komen ze in een veranderde situatie terecht waar ze zich evenmin thuisvoelen. Deze kwetsbaarheid van oudere migranten in het algemeen – vooral de decennia lang onverwerkt gebleven aspecten van migratie – kunnen na de pensionering als cumulatief traumatogene factoren hun tol eisen.<sup>1</sup> De 'slepende' onverwerkte aspecten van het migratieproject, die eerder in de levensloop geen aanleiding gaven tot een verstoring van het psychische evenwicht, beginnen op latere leeftijd zwaarder te wegen en gaan soms de draagkracht van de oudere migrant te boven.*

Een hele generatie migranten die in de jaren vijftig en zestig naar Europa kwam, is nu zestig jaar of ouder. Bepaalde met deze levensfase verbonden aspecten zoals het definitieve einde van de arbeidsloopbaan, brengen een terugblik op het eigen verleden met zich mee. De beslissing tot migratie en de consequenties daarvan voor het eigen leven en dat van naaste verwanten, vormt hierin vaak een sleutelmoment. De terugblik is nodig om vanuit een als zinvol beleefd verleden verdere toekomstperspectieven op te bouwen, nu de actieve werkloopbaan – waarbij werk aanvankelijk één der belangrijkste of zelfs dé belangrijkste legitimatie tot migratie was – voorbij is. Op deze zinvragen zal een beperkt aantal oudere migranten reageren met psychische problemen. Men kan verwachten dat het aantal allochtone ouderen dat in de komende jaren een beroep zal doen op hulpverlenende instanties, toeneemt.

We beschrijven eerst uitvoerig een casus om er vervolgens enkele kernthema's uit af te leiden die een licht werpen op de hulpvraag van oudere migranten. De centrale

vraag van dit essay is wat deze levensfase zo moeilijk, soms zelfs traumatisch maakt voor mensen afkomstig uit een andere cultuur. Bij elk besproken thema geven we aan dat deze casus, hoe atypisch of specifiek hij ook moge zijn, vragen oproept die van belang zijn in de hulpverlening aan oudere migranten in het algemeen.

### **Casus: Mijnheer Benaboui**

Een zestigjarige man van Marokkaanse afkomst werd op een dag binnengebracht op de Psychiatrie-afdeling van een Algemeen Ziekenhuis nadat spoorwegaarbeiders hem bij het opruimen van een trein gevonden hadden, lang nadat de laatste reizigers uitgestapt waren. Het treinticket dat hij bij zich had, toonde ons dat hij in de buurt van de grens tussen Frankrijk en België op de trein was gestapt en zich had laten meevoeren tot de laatste stopplaats aan de Belgische kust, nabij de grens met Nederland. De arbeiders die hem vonden, poogden tot een gesprek te komen, maar ontdekten vlug dat dit onmogelijk was. Ze verstonden hem niet en de man zelf was moeilijk bereikbaar, in zichzelf gekeerd. Daarom besloten ze om hem aan te melden op de psychiatrie-afdeling van het plaatselijke ziekenhuis. De betrokken patiënt, die we in dit artikel mijnheer Benaboui zullen noemen, kon aan de hand van officiële papieren vlot worden geïdentificeerd. Hij zou meer dan acht maanden opgenomen blijven.<sup>2</sup>

Bij het begin van de opname was het zeer moeilijk om contact te krijgen met mijnheer Benaboui. Geleidelijk begon hij wat meer te spreken. Hij bleek daarbij de Franse taal voldoende te beheersen. Reeds vlug hadden we de indruk dat hij veel in zich opnam, maar weinig verbaal tot expressie bracht. Zijn eerste werken in de ergotherapie, na ongeveer drie weken opname, waren aangrijpend. We herinneren ons een kleiwerkje: een figuur met een opvallend klein lichaam en een groot hoofd, waar vooral de schreeuw opviel. Mijnheer Benaboui bracht hierin wellicht iets heel belangrijks tot expressie in beelden, maar ondertussen sprak hij nog steeds nauwelijks. Bij de minste navraag van de ergotherapeut verborg hij de schreeuw achter een doek, die hij grijs beschilderde en waarbij hij zei: "Het is iemand in de mist" ("Il est dans le brouillard"). Het was één van zijn eerste verbale mededelingen tijdens de opname.

Daarnaast toonde hij zich zeer handig bij reparaties van allerlei houtwerk, stoelen en elektrische apparaten. Ook al wisten we na één maand opname nog haast niets over hem, in het team leefde de overtuiging dat het vanuit de kleine signalen die hij soms gaf de moeite loonde om met hem verder te werken.

Ondertussen waren allerlei administratieve formaliteiten betreffende de ziekteverzekering in orde gebracht, zodat niets een verdere opname nog in de weg stond. Naarmate mijnheer Benaboui meer in beweging kwam en contact nam met zijn omgeving, zagen we een aantal gedragingen op de voorgrond treden. Hij trok zich bijvoorbeeld vier à vijf keer per dag terug op zijn kamer om zich zeer uitvoerig te wassen en te bidden. Hierrond ontstonden de eerste conflicten: mijnheer Benaboui hield er zich zeer stipt aan ongeacht of er andere therapieën bezig waren. Op zulke momenten kon hij erg eisend worden en zijn vriendelijke houding verliezen. Hij wou dan dat iemand voor hem regelde dat zijn gebed zo snel mogelijk kon doorgaan.

In de eerste grote evaluatievergadering na ongeveer zes weken opname beslisten we om verder te werken met mijnheer Benaboui en daarbij psychotherapeutische hulp aan te bieden. We wilden in de psychotherapie dichterbij deze man komen en voeling krijgen met enkele belangrijke betekenissen die hij aan zijn levenssituatie gaf. We vroegen ons af hoe de huidige toestand ontstaan was.<sup>3</sup> Binnen het veilige kader van de opname, en aangesproken rondom enkele kernthema's uit zijn leven zoals zijn beslissing tot migratie, bleek mijnheer Benaboui de therapeutische ruimte goed te benutten.

Geleidelijk vernamen we omtrent zijn migratieproject enkele belangrijke zaken. Mijnheer Benaboui was bij opname zestig jaar en had zo'n 32 jaar geleden, in het begin van de jaren zestig, als gezinshoofd zijn dorp in het Rifgebergte (Noord-Marokko) verlaten. Zijn vrouw en twee kinderen – later werden er nog drie geboren – bleven in Marokko. Hij verklaarde zijn beslissing om gedurende dertig jaar alleen in Europa te verblijven door het feit dat hij merkte hoe leeftijdsgenoten en kennissen na een tijdje hun familie lieten overkomen naar Frankrijk en zich er met hun kinderen vestigden. Wanneer ze dan tijdens de vakanties naar het dorp in Marokko terugkeerden, merkte hij een duidelijk verschil tussen zijn kinderen die in Marokko verbleven en de kinderen van leeftijdsgenoten die in Europa opgroeiden. Hij besliste daarom dat hij alleen in Frankrijk zou blijven. Mijnheer Benaboui wou zijn kinderen zo'n leven in migratiecontext besparen: "la migration, c'est dur..." Deze beslissing werd definitief toen hij ongeveer veertig jaar was. Degenen die hij kende van vroeger in het dorp, vrienden en verwanten, zochten in Europa zelf hun weg of lieten hun gezin overkomen, zodat mijnheer Benaboui beseftte dat hij het hier alleen moest redden. De anonimiteit van de 'foyers' begon slechts tijdens de laatste jaren zwaar te wegen. De eenzaamheid in Europa bleef gedurende lange tijd draaglijk voor mijnheer Benaboui vanuit het perspectief dat zijn kinderen dankzij de financiële vruchten van zijn migratie, in Marokko verder konden studeren en daar een gerespecteerde positie verwerven in de maatschappij. Mijnheer Benaboui nam zich toen voor om in Europa in minimaal comfort te leven. Wanneer mijnheer Benaboui weer voeling kreeg met wat hij bereikt had voor zijn kinderen, werd hij weer levendiger. Pas achteraf zou ons duidelijk worden dat er zich in Marokko een serieuze maatschappelijke verandering had voorgedaan, waardoor de geslaagde studies van de kinderen toch niet helemaal pasten in het beeld dat hij zich vormde van het leven in Marokko na zijn remigratie.

Mijnheer Benaboui heeft in Europa verschillende soorten werk verricht. Hij werkte eerst een tiental jaren in de zware industrie, op verschillende plaatsen in de buurt van Lyon. Vervolgens was hij tewerkgesteld in een houtverwerkingsbedrijf in de Franse Ardennen. Rond zijn vijftigste was hij in de buurt van Parijs in een lijmfabriek gaan werken. Tijdens de laatste vijf jaren werkte hij in een andere vestiging van dat bedrijf in de buurt van Rijsel. Hij kreeg voor het eerst gezondheidsproblemen (astma en eczeem) toen hij bevangen werd door geuren bij de aanmaak van lijn. Hij zei dat de geur van de lijn hem op een bepaalde dag de adem afsneed. Blijkbaar had hij mettertijd een allergie voor deze stoffen ontwikkeld. We zijn in de psychotherapeutische gesprekken naast deze medische verklaring attent gebleven op psychorelationele componenten die maakten dat hij op een bepaald moment organisch kwetsbaarder werd voor die allergenen.

Tijdens de laatste vijf jaar van zijn verblijf in Europa werkte mijnheer Benaboui ten gevolge van zijn ziekte weinig. In deze periode overleed zijn vrouw aan een ernstige

longziekte. Ze was gedurende haar hele leven in het Marokkaanse dorp gebleven. Hij had zijn vrouw voor het laatst gezien één jaar voor haar dood. Ze was toen reeds ziek, maar haar overlijden kwam toch vrij plots. Kort na haar dood begonnen zich bij mijnheer Benaboui de eerste ziekteverschijnselen voor te doen. Hij was in het dorp ter gelegenheid van de begrafenis van zijn vrouw en nadien is hij er nog één keer teruggekeerd, twee jaar voor de psychiatrische opname. Tijdens dat laatste bezoek wilde mijnheer Benaboui een aantal zaken regelen met betrekking tot zijn remigratie, zodra hij zijn pensioen had bereikt in Frankrijk. Over dat laatste verblijf in Marokko is heel wat gesproken in psychotherapie. Het was een zeer conflictueus verblijf, waardoor hij veel vroeger dan gepland terugkeerde naar Frankrijk. Mijnheer Benaboui vertrok uit het dorp met het gevoel "er weg te moeten"; "je ne supporte plus la vie là-bas". Er lijkt nochtans geen openlijk conflict te zijn geweest. Hij voelde er wel een voortdurende spanning die tenslotte ondraaglijk werd en tot zijn vlucht leidde. Heel wat therapie sessies hadden tot doel dit gebeuren draaglijk en betekenisvol te maken. Deze thema's kwamen aan bod na ongeveer drie maanden opname. We beschrijven enkele belangrijke momenten uit deze fase van de therapie.

Mijnheer Benaboui's kinderen leefden al enige tijd niet meer in het dorp van herkomst. Zowel zijn vier zonen als zijn enige dochter trokken naar de stad: de zonen om er te studeren, de dochter vanwege haar huwelijk. De meeste van zijn kinderen kregen zelf weer kinderen die in de stad naar school gingen. Mijnheer Benaboui bleef gedurende al die jaren geld zenden om ook de studies van zijn kleinkinderen mogelijk te maken, zelfs al hadden de meeste van zijn kinderen een voldoende maatschappelijke positie verworven om de studies van hun kinderen te financieren. Mijnheer Benaboui stond er echter op dat hij hielp de studies van de kleinkinderen te betalen.

Hijzelf wilde ooit terugkeren naar het dorp waar hij zo'n 35 jaar geleden was weggegaan. Hij probeerde er zijn plaats weer in te nemen, maar merkte bij de voorbereiding van die stap dat dit veel moeilijker was dan hij had verwacht. Enerzijds leefden de naaste verwanten – zijn kinderen – waarvan hij respect verwacht had, niet meer in het dorp. Anderzijds was er van zijn eigen generatie een zeer groot deel uit het dorp vertrokken. Slechts enkelen waren definitief geremigreerd. De meesten bleven met vrouw en kinderen in Europa of hadden er zich voorgoed gevestigd. De thuisblijvers in het dorp bleken evenmin gretig om hem en andere remigranten weer op te nemen. Ze verdroegen niet dat iemand, na de moeilijke jaren die het dorp had doorgemaakt door het vertrek van een hele generatie jongeren zo'n dertig jaar geleden, nu van buitenaf zomaar weer een plaats kwam innemen. De thuisblijvers beheerden het dorp na het vertrek van mijnheer Benaboui en zijn generatiegenoten. Ze vonden daarin een precair evenwicht en een samenhang die ze door een in hun ogen aan het dorp vreemd geworden emigrant niet wilden laten verbreken. Toen hij bijvoorbeeld in het dorp met de zoon van een overleden broer sprak over een huisje en wat land dat daar nog aan hem toebehoorde, bleek deze niet alleen de materiële zaken beheerd te hebben maar deze tevens te gelde te hebben gemaakt. De man wilde niet dat er veel veranderde aan de bestemming van het huis. Mijnheer Benaboui wou enige uitbreiding van het huisje, maar voelde al vlug dat dit koel onthaald werd: "Het is nu al zolang zo, waarom moet dat nu ineens anders hier?" Tevens werd mijnheer Benaboui gevraagd wat hij precies zou komen doen in het

dorp. Hij voelde zelf aan dat de activiteiten van sommige van zijn leeftijdgenoten in het dorp niet meer de zijne waren. Het idee van remigratie werd dus met gemengde gevoelens ontvangen en mijnheer Benaboui bleek het met die dubbelheid moeilijk te hebben. Hij ontvluchtte daarop het dorp, nadat hem ook was gesuggereerd dat zijn kinderen vreemden geworden waren en dat hijzelf door zijn financiële middelen vooral niet moest denken alles ginds te kunnen veranderen. Hij herinnerde zich slechts moeizaam de omstandigheden van zijn vertrek. Hij wist alleen nog dat hij de nacht ervoor niet geslapen had en zich bij het ochtendgloren opgejaagd voelde. Hij vertrok zonder nog met iemand te spreken. Hij ging niet naar zijn kinderen in de stad, maar keerde als een 'automatische piloot' terug naar Europa. Hij had toen nog een alibi. Hij zou immers nog twee jaar kunnen werken in Frankrijk. Over zijn reis naar Europa vertelde hij alsof het een film betrof die hij van buitenaf becommentarieerde. Het is een periode waarover hij gevoelloos berichtte. De mislukking van de remigratie die niet verwerkt werd, begon na zijn terugkeer in Europa tol zijn te eisen in de vorm van een verergering van de psychosomatische symptomen. Hij bleef overal ver buiten staan, legde nauwelijks nog contact met mensen uit de 'foyer', en na enkele maanden deed zich dan de episode voor waarin hij losgehaakt uit de realiteit in de trein terecht kwam en zich liet meevoeren tot de laatste halte van de rit waar hij in een vreemde stad werd opgenomen in het ziekenhuis.<sup>4</sup>

Tijdens de laatste twee maanden van zijn opname spraken we met mijnheer Benaboui meermaals over het feit dat hij bij zijn vertrek uit het dorp niet naar zijn kinderen in de stad gegaan was, maar terugkeerd naar Frankrijk. Mijnheer Benaboui vermeed om over deze episode te spreken. De therapeut begon zich de onmacht en de wanhoop te realiseren die bij het vertrek uit het dorp voor mijnheer Benaboui nauwelijks nog beleefbaar waren.<sup>5</sup> In deze gevoelsloze toestand ontwikkelde zich bij mijnheer Benaboui een depressief, 'doods' klinisch beeld. Investeren in de omgeving werd tot een strikt minimum herleid.

Om met mijnheer Benaboui deze zeer moeilijke periode uit zijn leven te bespreken, konden we terugvallen op de reeds gevestigde therapeutische alliantie. In sessie 38, na een aantal sessies waarin mijnheer Benaboui op zeer monotone wijze verteld had, was er een moment waarop hij het volgende aanbracht:

"Ik werd vannacht wakker en ik besepte dat ik droomde. Was ik wakker of droomde ik?... Ik dacht ineens aan iets wat ik als kind vaak had. Ik zie mijn moeder voor ons huis. Ze verzorgt andere kinderen, zoals ze wel eens deed wanneer hun moeders ergens een werkje gingen doen en de kinderen even niet mee konden. Het was er altijd druk; ik speelde dan buiten. Ik keek vaak naar haar. Ik wou dan bij haar zijn, maar dat ging dan niet, want ze had altijd anderen rondom zich. Ik ging dan weg." Op de vraag van de therapeut wat hij dan dacht of voelde, zei hij na enige tijd: "Eigenlijk niets". Hij herinnerde zich enkel nog dat dit zich aldus voordeed. Hij beschreef het tafereel als een afstandelijke commentator. Mijnheer Benaboui zei dat hij vervolgens de bergen rond het dorp in trok. Hij was dan de hele dag alleen. Als hij 's avonds thuis kwam, sprak niemand over zijn afwezigheid behalve zijn vader die opmerkte dat hij blijkbaar wel gewend was om voor zichzelf te zorgen en alleen nog maar thuis kwam om te eten. Zijn vader zei dat nu eens op een boze toon, dan weer schertsend of bewonderend. Mijnheer Benaboui herinnerde zich dat hij

er moeilijk op kon reageren als kind. Hoe langer we als therapeut over dit beeld dachten, hoe meer het tot ons doordrong dat mijnheer Benaboui in dit beeld waarschijnlijk een sinds zijn kindertijd karakteristieke manier van in-de-wereld-staan schetste (cf. infra).

De laatste sessies van de therapie stonden in het teken van het contact met zijn oudste zoon die in Rabat woonde. We vonden deze zoon bereid om gedurende twee weken naar België te komen. Mijnheer Benaboui was aanvankelijk nogal weigerachtig tegenover deze stap, maar kon er tenslotte mee akkoord gaan na tijdens meerdere sessies over zijn beslissing – in Europa blijven of terugkeren naar Marokko met zijn oudste zoon – te hebben nagedacht. We merkten hoezeer mijnheer Benaboui steeds geld wilde geven aan zijn kinderen zoals hij in het verleden gedaan had. Hij kon dat doen omdat hij tijdens zijn verblijf in Frankrijk zeer zuinig leefde. Het opgespaarde geld werd regelmatig aan de kinderen overgemaakt, die zelf nauwelijks op de hoogte waren van enige problemen van hun vader tijdens de laatste jaren van zijn migratie. De oudste zoon maakte vlug duidelijk dat zijn vader welkom was in Marokko nu het motief tot migratie – werk – weggefallen was bij de pensionering. Mijnheer Benaboui had het duidelijk lastig met deze situatie. Hij was niet gewoon iets te ontvangen van zijn kinderen. De oudste zoon had echter reeds gezorgd voor een woongelegenheden voor mijnheer Benaboui, twee straten van hem en zijn gezin vandaan.

We hadden met mijnheer Benaboui nog enkele individuele gesprekken alvorens hij met zijn zoon terugkeerde. Hij had nog niet beslist of hij in Rabat zou blijven of voornamelijk zou proberen terug te keren naar zijn dorp. Mijnheer Benaboui hoopte in de stad aansluiting te vinden bij het gezin van zijn oudste zoon. Hij wilde dat vooral realiseren door zich ten dienste van de kleinkinderen te stellen, maar voelde tevens dat dit niet gemakkelijk zou zijn daar hij zijn kleinkinderen nauwelijks kende. Hij kon zich voorstellen hulp te bieden rond schoolse taken, maar beseftte terzelfdertijd dat er op school waarschijnlijk zeer veel veranderd was in vergelijking met vroeger. De terugkeer ging gepaard met veel twijfels.

In sessie 59 bespreekt mijnheer Benaboui zijn twijfels over een terugkeer naar de stad. Hij voelt zich nog steeds dorpeling-landbouwer en vraagt zich af of die identiteit iets waardevols kan zijn in de context van de Marokkaanse stad:

A.: “Wie zal er naar ons luisteren? De mensen van de stad zijn anders dan wij in het dorp. Ze kijken niet op naar ons... Integendeel, ze beschouwen ons als de minderen...”

Th.: “Vroeger was dat anders?”

A.: “Degenen die zegden dat ik naar Europa moest gaan, waren zelf landbouwers zoals ik... Ze zijn het nu nog... Het zijn zij die me vragen hebben gesteld toen ik terug wou keren naar ginds. ... Ze denken dat ik geen landbouwer meer ben, dat ik alles anders wil doen op 't land. Ik... hoe zou ik het hen kunnen uitleggen? En hoe kan ik het u uitleggen? Weet u, landbouwers als wij, wij houden eraan dat alles in het leven hetzelfde blijft en telkens terugkeert.”

Th.: “Je begrijpt iets van hun reactie... je kent hun aard en voelt je ermee verbonden als landbouwer, maar tegelijk treft hun reactie je persoonlijk heel erg.”

A.: “We kennen elkaar best... zij en ik... eigenlijk zijn we als één grote familie, hoe zou

ik zeggen, als een groep bomen..."

Th.: "Spreek eens over die bomen!"

A.: "In ons dorp zegt men dat men niet te lang ver weg mag hlijven van zijn boom. Als men weg is van zijn boom, is men ook weg van zijn bron. ... Het is alsof je boom helemaal alleen verder moet. Rondom hem is er niets anders..."

Th.: "Hoezo?"

A.: "Het is een boom in de mist... rondom is er niets... de boom wordt geen horizon gewaar; hij is helemaal alleen. Alles rondom hem is stil geworden. ... Zo'n boom is als op een eiland en aan de andere kant is ook niemand meer."

Th.: "Wat zou zo'n boom willen doen?"

A.: "Hij zou willen spreken, roepen naar de andere kant, maar daar is iedereen weggegaan. Bij ons zegt men altijd dat je boom niet alleen mag staan, want dan sterft hij. Slechts als anderen je boom komen verzorgen, dan... dan misschien..."

Th.: "Misschien?"

A.: "dan wordt het land van je boom geen rots waar hij verdort... Maar als anderen je boom niet zien, staat hij alleen en is 't alsof hij op een rots staat en verdort op een plaats waar vroeger de bomen allemaal bloeiden en waar er water vloeide. ... Nu is de boom oud... zullen zijn wortels het begeven? Dan is hij zonder houvast, deze oude boom... verloren, ergens in het grote universum... ... Dat maakt me triestig... Mijn hart is zwaar, wanneer ik dit vertel. Ik voel, er zijn tranen in mijn hart, tranen die niet vloeien. Ik moet mijn boom terug vinden. Als ik mijn boom terugvind, dan zal ik wenen, dan zullen mijn tranen stromen."

Na ongeveer acht maanden opname besliste mijnheer Benaboui met zijn oudste zoon terug te keren naar Marokko. Het zou zinvol zijn geweest om mijnheer Benaboui te helpen in zijn confrontatie met het besef dat in de remigratie een terugkeer naar wat geweest is, het dorp van ginds-en-toen, zeer moeilijk, zoniet onmogelijk is. Remigratie is zeker niet onmogelijk, maar brengt wel bepaalde moeilijkheden met zich mee en is allerm minst evident. Remigratie, opgevat als een terugkeer naar het verleden, is onmogelijk. (Zeul 1994) Het dorp is ondertussen immers sterk veranderd. De concrete beslissing om samen met zijn oudste zoon terug te keren naar Marokko maakte verdere therapeutische begeleiding wenselijk, maar tevens onmogelijk voor de (westerse) therapeut. Anderzijds bood deze acht maanden durende psychotherapie voldoende materiaal om na te denken over oudere migranten en over de psychodynamiek van de (re)migratie. In die periode is de hier besproken migrant, mijnheer Benaboui, geëvolueerd van iemand die zich bij confrontatie met de realiteit depressief terugtrok en zich van zijn gevoelsleven onttrok, tot iemand die de ontmoeting met een pijnlijke realiteit affectief verdroeg. Mijnheer Benaboui groeide van iemand die naar het verleden terug wilde tot iemand die vanuit rouw over zijn verleden weer naar de toekomst kon kijken.

## Bespreking van enkele kernpunten betreffende hulpverlening aan oudere migranten

### *Continuïteit en verandering in het leven van een oudere migrant*

Mijnheer Benaboui toont het belang dat hij hecht aan continuïteit vooral door de manier waarop hij migreert (hij is alleen gebleven in de migratie), door hier-en-nu te leven op een manier die de levenswijze van ginds-en-toen vasthield en actualiseerde, en door de toekomstige culturele identiteit van zijn kinderen mee te willen bepalen. In zijn beleving zouden zijn kinderen, door ze in Marokko te houden en er te laten studeren, echte Marokkanen blijven. Het geldt dat mijnheer Benaboui naar Marokko stuurde, diende aangewend te worden om de kinderen naar school te laten gaan in de dichtstbijzijnde stad, een kleine 100 kilometer van het dorp. De meeste kinderen slaagden in hun studies en sommigen gingen nadien nog hoger onderwijs volgen in een andere, nog verder van het dorp verwijderde stad. Na hun studies werden ze ingenieur, leraar, elektricien en loodgieter in de stad waar ze gestudeerd hadden.

Wat betreft de resultaten van de kinderen op school verliep alles zoals mijnheer Benaboui het zich had gewenst. Hij wou dat zijn kinderen – vooral de jongens – via een diploma hun weg vonden in Marokko. Door hun opleiding in Marokko verwierven de kinderen echter een positie aan gene kant van een aantal breuklijnen in de hedendaagse Marokkaanse maatschappij: platteland/stad; traditie/modernisatie; ... mijnheer Benaboui beseftte dit reeds na enkele jaren. Hij wist verstandelijk dat zijn kinderen zich in de stad vestigden in plaats van naar het dorp terug te keren. Maar, op gevoelsvlak drong de breuk van migratie en urbanisatie in zijn eigen leven en dat van zijn kinderen niet tot hem door zolang de in de familie gedeelde mythe bleef bestaan dat ze ooit allemaal zouden terugkeren naar het dorp. Het is alsof de gevoelens die gepaard gingen met mijnheer Benaboui's besef dat zijn migratie ook een breuk betekende, geïsoleerd of afgeweerd werden.

Migratie had voor mijnheer Benaboui steeds een tijdelijk karakter gehad en was in het teken blijven staan van een latere terugkeer naar wat vroeger was geweest. Hij bleef zich steeds voorstellen dat zijn familie ooit herenigd zou zijn in het dorp. De enige legitimatie die mijnheer Benaboui accepteerde voor zijn verblijf in Europa, was economisch van aard. De pensionering was dan ook het ogenblik waarop de steeds geïmagineerde en geïnvesteerde terugkeer – als bevestiging van de continuïteit met wat vroeger was geweest – realiteit moest worden. Het werd tevens het moment waarop een andere, onontkoombare realiteit te voorschijn kwam: migratie had veel meer discontinuïteit of verandering met zich mee gebracht dan mijnheer Benaboui tot nog toe onder ogen had willen zien. Dat riep bij mijnheer Benaboui gevoelens op die niet hanteerbaar waren en tot de beschreven psychopathologie – psychosomatiek in de vorm van allergieën en psychotisch-depressieve toestanden – leidden (over psychosomatische symptoomvorming, zie onder meer: Sami-Ali 1984; Mc Dougall 1989; Devisch 1991, 1993b).

In de beschreven casus is het feit dat mijnheer Benaboui dertig jaar lang in Europa woonde zonder zijn familie een belangrijke factor ter verklaring dat de discontinuïteit, die de migratie met zich meebrengt, in zeer ruime mate ontkend kon blijven. De

remigratieplannen (Anwar 1979) konden ongewijzigd geïnvesteerd blijven.<sup>6</sup> Moro (1994) beschrijft hoe de meeste eerste-generatiemigranten gedurende lange tijd alles in het teken stelden van continuïteit met het verleden. Voor de meeste familiale kwesties, voor standpunten omtrent seksuele relaties en voor religieuze aspecten, grijpen ze terug naar normen van ginds-en-toen.<sup>7</sup> Meestal zal de tweede generatie deze in de eerste generatie adaptatieve omgang met de migratie ter discussie stellen, waardoor de wereld van de eerste-generatiemigrant verder geopend kan worden voor andere culturele invloeden. In de meeste migrantengezinnen wordt de eerste generatie dan ook eerder dan bij de pensionering – door gebeurtenissen in hun eigen leven of, zeker, door de tweede generatie – geconfronteerd met de realiteit dat migratie ook breuk betekent en dat remigratie allerminst evident is. Deze confrontatie roept veel psychische pijn en conflicten op, waar de meeste migrantengezinnen met voldoende gezonde krachten wel doorheen komen. Mijnheer Benaboui heeft zich steeds aan de confrontatie met deze situatie onttrokken, omdat er affectief in Europa niemand voldoende nabij was om zijn houding en visie in vraag te stellen. Mede daardoor komt bij de pensionering, als plots blijkt dat de hereniging in het dorp onmogelijk is geworden, die realiteit ondraaglijk hard aan.

De mate waarin pensionering een moeilijke episode betekent in het migratieproject, verschilt sterk van persoon tot persoon. Dit is afhankelijk van het gegeven of de kwesties van continuïteit en discontinuïteit eerder in het leven van de eerste-generatiemigranten en/of in de relatie met de tweede generatie in meer of mindere mate op een gezonde wijze tot een oplossing zijn gebracht. Indien er in zo'n migrantengezin voeling is gebleven met de moeilijke aspecten van de migratie, dan is de kans ook groter dat bij de pensionering een uitweg gevonden wordt. Er moet dan opnieuw een keuze worden gemaakt: of men in het land van migratie blijft, en hoe men in dat geval de continuïteit met het land van herkomst vorm geeft en beleeft. Ofwel moet op dat moment aan een reeds gestelde keuze over hier blijven of terugkeren opnieuw betekenis worden gegeven, over de twijfels en conflicten heen die in deze levensfase worden opgeroepen. Sommige oudere migranten, ook degenen die wel hun kinderen en kleinkinderen lieten overkomen, krijgen zoals mijnheer Benaboui op latere leeftijd problemen met zingeving. Ferradji (1995) beschrijft hoe diverse oudere migranten er op dat moment niet meer omheen kunnen dat ze in feite geen andere keuze hadden dan, onder druk van hun kinderen, hier te blijven zonder daar echter ooit zelf vanuit hun hart voor geopteerd te hebben. Dat vormt niet zelden de aanleiding tot psychische moeilijkheden. De eerder opgestapelde spanning rond "nooit echt gekozen te hebben om zelf hier te blijven" kan bij een aantal oudere migranten als een cumulatief traumatiserende factor (zie ook noot 1) werken, zowel bij migranten die hier alleen bleven als bij migranten die hier met hun kinderen leefden. De opgestapelde psychische pijn komt op latere leeftijd scherp te voorschijn. Bij andere ouderen zullen dezelfde zinvragen niet traumatisch werken, maar in die levensfase wel leiden tot de hernieuwde noodzaak om gevoelens van depressie en verlies in de migratie te verwerken.

Door de geografische spreiding van zijn naaste verwanten (dorp van herkomst, steden in Marokko, hijzelf in Europa) heeft mijnheer Benaboui in de loop van zijn migratie slechts weinig contact gehad met zijn familie. Vader en oudste zoon zijn daardoor zozeer onbekenden voor elkaar geworden dat men in Marokko nauwelijks of geen weet heeft van de psychosomatische problemen die de vader hier, vooral tijdens de laatste vijf jaar van zijn verblijf, heeft gehad. Mijnheer Benaboui kende zijn kinderen ook nauwelijks als stedelingen, want elk contact speelde zich af in het dorp, bij tijdelijke familieünies en tijdens vakanties. Mijnheer Benaboui heeft bij zijn laatste vertrek uit Marokko evenmin beroep gedaan op zijn kinderen. Over zijn beslissing om naar Europa terug te keren sprak hij ons pas in een latere fase van de psychotherapie, toen hij zijn uiteindelijke beslissing diende te nemen om al of niet met de oudste zoon naar Marokko te vertrekken.

Tijdens zijn laatste bezoek aan het dorp beseft mijnheer Benaboui plots op een haast verscheurende wijze dat de migratie veel meer breuken in zijn leven en in dat van zijn kinderen had veroorzaakt dan hij had beseft en dat veel dingen fundamenteel anders waren verlopen dan hij zich had voorgesteld. Hij stond alleen in het dorp. Zijn vrouw was overleden en zijn kinderen leefden elders. Er werden bovendien opmerkingen gemaakt over zijn kinderen en over mijnheer Benaboui zelf. De thuisblijvers lieten verstaan dat ze het in een moeilijke periode alleen hadden moeten klaren terwijl de anderen het dorp verlieten. Mijnheer Benaboui kon noch op de beschermende aanwezigheid van zijn familie, noch op het verhoopte respect van de mensen in het dorp rekenen. In het dorp werd soms met afgunst gereageerd op mijnheer Benaboui's levensloop en met enige vijandigheid op zijn plannen om weer een plaats in te nemen in het dorp.<sup>8</sup> Sommige mensen in het dorp konden niet verdragen dat hij nu terugkeerde in het dorp om er van zijn ouderdom te genieten en te rusten, terwijl zij in het dorp zo'n moeilijke episode hadden doorgemaakt (voor demografische gegevens hierover, zie onder meer: Hermans 1985; Leman 1986; Seddon 1981).

In de relatie met zijn kinderen was iets soortgelijks gebeurd: hij had gehoopt dat zijn kinderen als gerespecteerde afgestudeerden zouden terugkeren in het dorp en dat hij als oudere geslaagde remigrant tussen hen in het dorp eveneens gerespecteerd zou worden. Mijnheer Benaboui werd zeker door zijn kinderen gerespecteerd, maar zij deelden niet zijn plan om na hun studies terug te keren naar het dorp.

Toen de vader besliste om met de oudste zoon terug te keren naar de Marokkaanse stad, vroeg hij zich af hoe hij zijn verdere leven vorm zou geven. Hij zag zichzelf in het dorp een duidelijke rol toebedeeld, maar de rol die hij in de stad zou kunnen spelen, was totaal nieuw en onbekend. Hij hoopte zich nuttig te maken voor de kleinkinderen, maar beseftte tevens hoe onzeker dat was. Hij kende zijn kleinkinderen nauwelijks en de oudste kleinkinderen waren langer naar school geweest dan hij vroeger in zijn leven ooit gedaan had.

Eén van de lastigste zaken voor mijnheer Benaboui was dat hij zonder meer verplicht was terug te vallen op zijn kinderen. Mijnheer Benaboui had het met deze omkering van de rollen duidelijk moeilijk: hij diende nu de regelingen van zijn oudste zoon te

accepteren. Gedurende de hele migratieperiode bleef hij alsmear in zijn kinderen investeren, iets wat hij als oudere remigrant graag voortgezet had en het respect voor hem binnen de traditionele normen van de dorpscultuur enkel maar vergroot zou hebben (Rosenmayr 1994b). Bij zijn vertrek uit het ziekenhuis was dit conflict rond afhankelijkheid van de kinderen allerm minst opgelost.

Wat de relatie tussen oudere migranten en hun kinderen betreft, heeft deze casus vanzelfsprekend zijn specifieke elementen. Het feit dat mijnheer Benaboui en zijn kinderen ver van elkaar, in 'gespleten werelden' (Moro, 1994)<sup>9</sup> leefden, heeft ertoe bijgedragen dat mijnheer Benaboui's verwachtingen en fantasieën over remigratie nauwelijks bijgesteld werden. Deze casus maakt ook duidelijk dat remigratie zoals opgevat door mijnheer Benaboui – een terugkeer naar wat vroeger was – onmogelijk te realiseren is. Vanuit dat perspectief kan men een aantal zaken te doortrekken naar andere oudere migranten in het algemeen. Een remigratie die opgevat wordt als een terugkeer naar het verleden is problematisch en kan gepaard gaan met ernstige psychopathologie (Zeul 1994). 'Thuis' is immers niet meer wat het vroeger was (Audras de la Bastie 1989; Norris-Baker & Scheidt 1994). Bij remigratie naar een stad in plaats van naar hun dorp, moeten remigranten zoeken naar een nieuwe zingeving van hun leven en de plaats van migratie daarin. Tevens moeten zij de relatie met hun kinderen herzien aangezien die in de stad een ander karakter heeft dan in de traditionele setting van het dorp (Bekombo 1994). Voor oudere migranten die beslissen om in Europa bij hun kinderen te blijven, zal er eveneens zo'n verzoening van traditionele en nieuwe rollen gevonden moeten worden (Attias-Donfut & Rosenmayr 1994; Attias-Donfut 1994; Roussel 1994).

#### *Psychopathologische kwetsbaarheden van de oudere migrant*

De casus roept de vraag op hoe kinderen op een bepaald moment een zorgfunctie kunnen opnemen en als het ware een beetje tot ouder worden van hun ouders, waardoor deze ouders – onder meer oudere migranten – goed ingebed kunnen blijven in hun familie (Grommen & Marcoen 1993; Marcoen & Godderis 1994; Troll 1994).

De relatie tussen mijnheer Benaboui en zijn kinderen kenmerkte door een grote onbekendheid en vreemdheid. We hadden echter op geen enkel moment de indruk dat mijnheer Benaboui niet bij zijn kinderen terecht zou kunnen.<sup>10</sup> De vraag was echter hoe die verbondenheid vorm zou krijgen vanuit een verleden waarin ieder zijn eigen weg was gegaan.

De zorg die de oudste zoon op zich nam, wordt in de literatuur een vorm van 'reversed parenthood' genoemd. Het betreft een nuttige, partiële omkering van de zorgrelatie ten aanzien van de bejaarde ouders. Marcoen (1991) beschrijft verschillende voorwaarden waaraan ouder(s) en kind(eren) moeten voldoen om die 'reversed parenthood' tot een *werkzame onderneming* te maken. Er is enerzijds de noodzaak van 'filiale maturiteit' (Blenker 1965; Marcoen 1988; Nydegger 1991), wat zoveel betekent als een zekere psychorelationele rijpheid van de kinderen om zich met verantwoordelijkheid te kunnen situeren en in te schrijven in een geschiedenis van opeenvolgende generaties. Dit element is in deze casus – gezien de korte ervaring met de oudste zoon – moeilijk in te schatten. We kunnen enkel stellen dat de bereidheid om voor vader te zorgen vanuit het

beleven van generationele verbondenheid, in deze familie geen probleem was. Er is anderzijds de noodzaak van 'parentale ontvankelijkheid' of 'parentale maturiteit' (Nydegger 1991), wat staat voor het accepteren van de zorg van de kinderen door de ouders (Cicirelli 1992). We merkten bij mijnheer Benaboui een probleem hieromtrent. Vanuit zijn persoonlijke levensgeschiedenis was hij gewoon voor zichzelf in te staan en, vanuit zijn cultuur, zag hij zich als oudere vooral voor anderen zorgen. Toch is hij tenslotte wel ingegaan op het aanbod van zijn oudste zoon, ook al bleef hij hopen ooit terug te kunnen naar het dorp van herkomst, onder meer met de gedachte in dat geval minder rechtstreeks van zijn kinderen afhankelijk te zijn.

We merkten eveneens hoe belangrijk het voor mijnheer Benaboui was zich verder ten dienste te kunnen stellen van zijn kleinkinderen (Verschuieren et al. 1993). Het is zowat de enige concrete betekenisgeving die hij spontaan kon vinden voor zijn verblijf in de Marokkaanse stad. Zoals Marcoen (1993) en Marcoen & Van de Ven (1993) beschrijven zijn kleinkinderen voor alle grootouders een bron van fierheid, bevestiging en bewondering. Ze zijn tevens een emotionele steun en een zichtbaar teken van continuïteit. We merkten dat mijnheer Benaboui aanvoelde dat de kleinkinderen de continuïteit boden die hij in het dorp niet meer vond, want daar leefden nauwelijks nog naaste verwanten. Maar mijnheer Benaboui had ook twijfels over zijn relatie tot de kleinkinderen: zou hij ze kunnen verstaan, hun iets kunnen bijbrengen en iets voor hen betekenen? Kon de levenservaring die hij had opgedaan in de migratie en de landbouwerskennis van vroeger in het dorp deze nieuwe generatie boeien (Levinson et al. 1987)?

Het ontsluiten van het verleden ten aanzien van de kleinkinderen is in deze casus een belangrijk aspect. We stelden ons als één van de belangrijkste taken in psychotherapie met mijnheer Benaboui om precies dat verleden en de daarin gemaakte keuzen te herwaarderden (Verhoeven 1977). Dit deden we met het oog op mogelijke zingeving aan de toekomst na de pensionering, vanuit een verleden dat zinvol is gebleven (Ferrey & Le Gouès 1993; Lapierre 1995). Hierbij wordt beroep gedaan op de individuele mogelijkheden van de patiënt (Thomae 1976, 1983), in verbondenheid met culturele beelden die als model fungeren en iets oproepen over de plaats en de waarde die wordt toegerekend aan de oudere in een bepaalde cultuur (Cohen 1994). Mijnheer Benaboui heeft gedurende lange tijd vastgehouden aan het beeld van de gerespecteerde oudere die hij bij remigratie hoopte te zijn, overeenkomstig de plaats die ouderen kregen in het dorp, in de periode voorafgaand aan de migratie (Rosenmayr 1994a; Sangree 1994; Tornay 1994). De werkelijkheid zoals ze zich nu aandienende, was voor mijnheer Benaboui echter veel complexer. Zonder familie om zich heen voelde hij zich als oudere in Europa niet meer thuis. Wie of wat een oudere in een Marokkaanse stad kon zijn, was evenmin duidelijk (over continuïteit en verandering in de positie van ouderen, zie onder meer Thomas 1994). Noch in het westen, noch in het moderne Marokko en evenmin in het geëvolueerde dorp van herkomst, bestonden hierover eenduidige beelden. Vroeger werd de oudere in het dorp gerespecteerd als een gids, een bron, een wijze, als hoeder van de traditie, als degene die in zekere zin weer kind werd en voeling had met de oorsprong des levens.<sup>11</sup> Maar onder invloed van de modernisering is deze positie niet langer evident.

De therapeutische gesprekken over zingeving aan verleden en toekomst waren voor mijnheer Benaboui dan ook van cruciaal belang. Op het ogenblik dat mijnheer Benaboui,

na zijn pensionering, hoopte als gerespecteerde oudere en als geslaagd migrant te kunnen remigreren, bleek deze betekenisgeving niet meer op te gaan. In plaats van de verwachte 'ego-integriteit' (Erikson 1963)<sup>12</sup> ontstond eerder het gevoel dat door de gemiste remigratie alles definitief vergooid was en zinloos was geweest (Tempelman 1975). Mijnheer Benaboui stond voor de nieuwe opdracht weer zin te geven aan zijn eigen levensloop (Birren & Schaie 1985). In het begin van de behandeling had mijnheer Benaboui het gevoel dat hij niets meer waard was en zelfs niet meer bestond, omdat de terugkeer naar het dorp waarin hij zoveel had geïnvesteerd, onmogelijk was gebleken. Geleidelijk echter ontdekte hij dat de centrale waarden in zijn leven konden worden ingebed in een nieuw perspectief. Hij hoopte bijvoorbeeld elementen van zijn levenskennis door te geven aan zijn (klein)kinderen, ook al twijfelde hij terzelfdertijd aan de mogelijkheid daartoe. Continuïteit en verandering in de levensloop (Falicov 1988) waren weer enigszins in een evenwicht gebracht. Deze continuïteit was ook op familiaal vlak, in de verschillende generaties door de migratie niet teniet gedaan. Het therapeutische werken rond deze intergenerationele band was een ander belangrijk aspect van deze psychotherapie (Hargrave & Anderson 1993). In die zin heeft de psychotherapie een steentje bijgedragen om bepaalde culturele waarden van ginds – de zorg en het respect voor ouderen – in deze casus een concrete vorm te laten krijgen waarin de betrokkenen uit de verschillende generaties zich konden herkennen.

Wat mijnheer Benaboui op individuele wijze meemaakte, is een opgave voor elke oudere, dus ook voor elke oudere (re)migrant. Bij de overgang naar de late volwassenheid (vanaf zestig jaar) begint men het verleden te toetsen, illusies van werkelijkheid te onderscheiden en de blik hernieuwd op de toekomst te richten. Het lijkt de periode die oudere migranten (opnieuw) confronteert met de vraag welke zin de migratie heeft gehad. Meestal heeft de aanwezigheid van kinderen en kleinkinderen in het land der migratie reeds eerder de terugkeerplannen ernstig ter discussie gesteld. Toch zal de aanloop naar de pensionering, waarbij het economische motief tot migratie wegvalt, opnieuw de vraag oproepen hoe men zin en betekenis verleent aan een verder verblijf in een ander land dan dat van herkomst.<sup>13</sup> Dan zullen vele oudere migranten en hun (klein-) kinderen merken dat een culturele waarde als respect voor de ouderen nog intact is, maar dat ze zullen moeten zoeken naar andere vormgevingen voor die waarde dan die welke ginds traditioneel gangbaar zijn.

#### *Een psychodynamische kijk op oudere migranten*

Zolang mijnheer Benaboui in Europa kon werken en zijn vrouw in het dorp aanwezig bleef – kortom, zolang remigratie mogelijk leek – werden bepaalde persoonlijke kwetsbaarheden die mijnheer Benaboui natuurlijk al langer met zich meedroeg, in evenwicht gehouden. Ze kwamen niet tot uiting in psychische problemen.

Mijnheer Benaboui's kwetsbaarheid – vooral zijn persoonlijke neiging om bij problemen volledig op zichzelf terug te plooiën – ontstond in zijn kindertijd en houdt verband met zijn relatie tot belangrijke verzorgingsfiguren, met name zijn ouders. Zijn verhaal uit sessie 38 (cf. supra), is een cruciale herinnering uit zijn kindertijd. De wijze waarop hij als kind omging met zulke conflictueuze momenten, door zich terug te

trekken, hielp hem tot nog toe in zijn leven om minder psychische pijn te voelen op momenten dat hij beseftte niet te kunnen terugvallen op anderen. Mijnheer Benaboui gaf de indruk dat hij reeds op vrij jonge leeftijd voor zichzelf had leren zorgen. Dat had bepaalde voordelen, maar het verklaarde tevens de vorm die hij later aan zijn migratie gaf: een solitaire onderneming, waarin hij er helemaal alleen voor stond.

Toen op latere leeftijd de lang gekoesterde terugkeer een illusie bleek, probeerde hij in eerste instantie ook dit probleem in eenzaamheid te overwinnen, wat mede verklaart dat hij niet naar zijn kinderen ging na de moeilijkheden in het dorp. Het psychische lijden was echter zo groot dat het hem overspoelde en hij tenslotte in de eerder beschreven toestand in een psychiatrische kliniek werd binnengebracht: onbereikbaar en sprakeloos.<sup>14</sup>

In een psychodynamische gerontopsychologie (Gutmann 1991) worden problemen van oudere migranten in verband gebracht met moeilijke of traumatogene gebeurtenissen uit de kindertijd en de daaropvolgende persoonlijke levensgeschiedenis. Psychische problemen komen op latere leeftijd aan de oppervlakte omdat bepaalde compensatiemechanismen (copingmechanismen of defensies) die tot nog toe op succesvolle wijze de kwetsbare aspecten in eenieders persoonlijkheid afschermden, ontoereikend zijn geworden. Pas in een latere fase van mijnheer Benaboui's psychotherapie kwamen we dichterbij deze moeilijke aspecten uit zijn vroegere levensgeschiedenis. Psychodynamische psychotherapie met oudere patiënten, zoals beschreven door Gutmann (1991), Luke (1992) en Le Gouès (1993), wil het contact met dat vooralsnog onaangeroerde aspect uit het verleden van de patiënt herstellen.<sup>15, 16</sup>

Mijnheer Benaboui vertelt zijn probleem aanvankelijk in beelden en metaforen (Ekstein 1966) die ons toelaten iets te begrijpen van de wijze waarop hij zijn leven en zijn relaties vorm heeft gegeven. In een volgende fase van de therapie werd het gaandeweg mogelijk deze metaforen te onderzoeken en te verduidelijken. Na een periode van steungevende therapie (Cluckers et al. 1982, 1986; Cluckers 1994 a, b; de Jonghe et al. 1993), konden we mijnheer Benaboui in contact brengen met wat deze beelden ons over hem en zijn leven vertelden. Deze inzichtgevende benadering riep op haar beurt echter veel pijn op, zodat ze gepaard diende te gaan met steungevende therapeutische interventies. Zo kon aan deze pijnlijke aspecten uit mijnheer Benaboui's leven op een draaglijke manier betekenis worden gegeven (Cluckers 1989).

De gesprekken wierpen ook licht op talrijke andere gebeurtenissen uit mijnheer Benaboui's leven. Verklaringen die hij tot dan toe vanuit pure 'feitelijkheden' had opgebouwd – bijvoorbeeld "het besluit tot migratie kwam er doordat het een slechte tijd was en doordat iedereen wegging" – kregen daarnaast een betekenis van meer persoonlijke orde. Zo zegt mijnheer Benaboui in sessie 60:

Ik ging ook weg op een voor mij moeilijk moment en op die manier ontliet ik bepaalde problemen in de familie en in het dorp; ik trok toen weg uit het dorp, zoals ik steeds deed in mijn leven bij problemen.

Mijnheer Benaboui herinnert zich in dit verband dat hij in de premigratoire fase (Grinberg & Grinberg 1989) wel eens erg kwaad kon worden over de opmerking dat

hij, door in het dorp te blijven, minder inbracht voor zijn familie dan degenen die vertrokken. Deze druk was verscheurend voor mijnheer Benaboui, maar zoals vaak in zijn leven, sprak hij er met niemand over. Hij wachtte nog een tijdje af terwijl hij helemaal alleen een oplossing zocht. Hij is na zijn aankomst in Frankrijk eveneens slechts gedurende een korte tijd bij kennissen gebleven en al vlug alleen gaan leven.

Over deze spanningen, die mede geleid hebben tot de migratie, heeft hij voor zijn vertrek uit Marokko met niemand gesproken. Na de stap naar Frankrijk heeft hij nauwelijks nog aan deze concrete voorvallen gedacht. Het pleit echter voor mijnheer Benaboui's gevoeligheid dat hij van de geboden therapeutische ruimte gebruik maakte om deze sinds decennia verdrongen conflicten, herinneringen en gevoelens weer geleidelijk aan bod te laten komen en te integreren in zijn levensgeschiedenis. We merkten ook hoe mijnheer Benaboui's persoonlijke onvermogen om hulp te vragen, op latere leeftijd interacteert met culturele aspecten, met name het gegeven dat een oudere Marokkaanse man traditioneel geen hulp vraagt aan jongeren, maar wel veel aan hen kan blijven geven, terwijl zij op hun beurt uit respect de oudere hun hulp aanbieden. Het samengaan van culturele en persoonlijke aspecten maakte het vragen van hulp of het openlijk accepteren van afhankelijkheid voor mijnheer Benaboui niet gemakkelijker.

#### *De therapeutische kracht van metaforen*

Wanneer we achteraf het beschreven therapeutische materiaal van mijnheer Benaboui overzien, dan worden we door twee beelden aangesproken: de mensfiguur uit klei die hij in de beginfase van de behandeling in de creatieve therapie maakte en de metafoor van de boom die hij in de laatste therapiesessies uitwerkte. Zowel de geboetseerde mens (Van Wolputte 1994) als de geëvoceerde boom drukken de zelfbeleving van mijnheer Benaboui in relatie tot anderen uit. Huis, boom en mens zijn immers drie symbolen die elk op hun manier toelaten op projectieve wijze aspecten van het zelf tot expressie te brengen (Royer 1995). Meykens en Cluckers (1996) geven aan dat het mensthema waarschijnlijk het meest bewuste zelfbeeld oproept, in contrast met het boomthema dat toelaat de meest onbewuste zelf-aspecten weer te geven, door met thema's als groei en vitaliteit een aanduiding te geven van het affectieve leven of de basisstemming van de persoon. Het huisthema weerspiegelt dan weer de veiligheid van de persoon in relatie tot het eigen lichaam (cf. Anzieu 1987, over "l'enveloppe corporelle") en in relatie tot ruimere contexten ("l'enveloppe familiale", "l'enveloppe groupale", "l'enveloppe culturelle",...).

Mijnheer Benaboui's geboetseerde mens treft ons door de sterke sfeer van vaagheid, die het beeld omhult. De figuur blijkt omringd door een ondoordringbare mist zodra men er contact mee legt. Daarenboven wordt de gehele figuur ook nog eens verhuld achter een doek. Wellicht wou mijnheer Benaboui ons met de geboetseerde persoon in de mist, met een schreeuw waarvan de mond verhuld wordt achter een doek, tonen dat zijn affectieve malaise nog lang niet verwoord kon worden.

In het tweede beeld, de metafoor van de boom, worden we eveneens aangesproken door de mist die de alleenstaande boom omringt. De boom voelt zich losgeslagen in het universum en vindt geen houvast. Er is ook de erkenning van een groot verdriet, een haast overweldigend affectief lijden. Tevens is er echter de nood aan verwevenheid met

en houvast bij anderen, alvorens het zelf – hier metaforisch voorgesteld als boom – dit grote verdriet onder de vorm van tranen kan toelaten.

Meykens en Cluckers (1996) beschrijven de dieptepsychologische band tussen onbewust zelfgevoelen en de boomfiguur. Volgens Ots (1991) hebben sommige culturen deze dieptepsychologische equivalentie tussen onbewust lichamelijk zelfgevoelen en boomfiguur in allerlei culturele praktijken tot uiting gebracht (zie ook Libaud 1986; De Boeck 1994). De onbewuste lichamelijke zelfervaring is de existentiële basis van waaruit culturele beelden en praktijken groeien (Csordas 1993). In sommige culturen is de boom een centraal beeld om die zelfervaring tot expressie te brengen, terwijl in andere culturen andere beelden aanwezig zijn. In mijnheer Benaboui's cultuur neemt het beeld van de boom een zeer prominente plaats in. Mijnheer Benaboui gebruikt dit beeld, maar terzelfdertijd werkt hij het op een persoonlijke wijze uit om over zijn relaties tot anderen te spreken. Daarenboven is de actuele vormgeving van de boom een "gekristalliseerde belichaming" (Csordas 1993) van zijn zelfbeleving tot nog toe: in het beeld van de boom wordt een voorbije levensgeschiedenis tot expressie gebracht (Schapp 1953). Tegelijkertijd wordt, onder meer door de bespreking binnen de metafoor, openheid gecreëerd om het in de boomfiguur gekristalliseerde zelfbeeld weer in beweging te brengen naar de toekomst toe.

In plaats van opgesloten te blijven in zichzelf, zoals bij zijn opname, komt mijnheer Benaboui door de bespreking van de metafoor in contact met complexe affecten zoals verdriet. Met de "andere bomen" bedoelt hij wellicht degenen waarmee zijn boom ooit dezelfde bloeiende wijngaard deelde, de bomen die staan voor de dorpsbewoners van toen het dorp nog niet door migratie verdeeld was. Deze bomen zijn echter onvindbaar geworden, niet omdat ze weg zijn maar omdat er iets tussen hen is gekomen: mist, die de verlangde verbondenheid onmogelijk maakt.

Winnicott (1971) situeert cultuur in de tussenliggende (transitionele) ruimte tussen zelf en ander, maar ook tussen individu en groep. Cultuur is datgene wat een creatieve ontmoeting tussen individu en groep mogelijk maakt. Mijnheer Benaboui ervaart echter dat hij noch met de dorpscultuur van ginds-en-toen, die hij rigoureuus heeft proberen vast te houden, noch met enige andere (westerse) culturele invloed, het contact met de anderen van het dorp van herkomst of met de familie in de stad kan herstellen. Er is een probleem ontstaan in datgene wat er tussen hem als individu en de groep is. De intermediaire, tussenliggende ruimte waar onder meer de cultuur haar plaats heeft, beleeft mijnheer Benaboui als mist die de relatie tussen individu en groep onmogelijk maakt. In plaats van zich verbonden te weten met de anderen door middel van een gedeelde cultuur, voelt mijnheer Benaboui zich op zichzelf teruggeworpen, volledig verdoofd in een immens universum. Het beeld van de boom zoals mijnheer Benaboui het schetst in sessie 59, kan dus worden begrepen vanuit de verhouding tussen deze drie termen: individu-cultuur-groep. Mijnheer Benaboui zelf gebruikt het beeld van de alleen staande boom overigens niet wanneer hij spreekt over zijn eenzaamheid in Europa, maar wel over de remigratie die tot nog toe onmogelijk was gebleken. Met bepaalde beelden zoals dat van de boom toont hij ons dat wat hem met de groep diende te verbinden – zijn culturele identiteit – nu beleefd wordt als wat hem op zichzelf terugwerpt en hem verhindert om de anderen te verstaan en zich aan hen verstaanbaar te maken.

Remigratie naar het dorp (of naar de stad) wordt pas mogelijk wanneer mijnheer Benaboui en de dorpingen (of de familieleden) elkaar weer kunnen ontmoeten in een cultuur waarin beide partijen voldoende continuïteit met het verleden kunnen vinden. Deze continuïteit – men (de boom) zoekt immers zijn bron of oorsprong die men deelt met anderen (de andere bomen) – vormt de basis voor het kunnen verdragen van de gevreesde veranderingen, die zowel mijnheer Benaboui als de dorpingen aanvankelijk ontliepen door elkaar te vermijden. Deze basis van continuïteit is belangrijk om culturele uitwisseling (Barth 1969) of verandering in de eigen (culturele) identiteit te kunnen tolereren. Roosens (1994) stelt dat de vraag naar de culturele oorsprong een antwoord moet krijgen voordat men de interculturele ontmoeting of de relatie met 'de cultureel andere' aan kan gaan. Wat meer is, als die verwevenheid met de eigen culturele oorsprong voldoende verzekerd is, dan kan er een openheid voor andere culturele invloeden ontstaan, zowel bij de thuisblijvers in het dorp als bij de remigranten. In dat geval hoeft de relatie tussen groep en individu, tussen de thuisgeblevenen en individuele oudere (re)migranten zoals mijnheer Benaboui, niet 'de mist in te gaan'.

Zoals reeds eerder vermeld, heeft deze gevalstudie veel 'casus-specifieke' elementen. Toch zijn er ook met betrekking tot het psychodynamische therapeutische werk met metaforen een aantal veralgemeniserende bedenkingen te maken omtrent hulpverlening aan oudere migranten.

Ten eerste toont het therapeutische proces van deze migrant dat zulke psychoanalytische therapieën niet onmogelijk zijn met eerste generatiemigranten van rurale afkomst, iets wat volgens Kareem en Littlewood (1992) nogal eens ten onrechte beweerd wordt. De beschreven fragmenten ondersteunen tevens de visie van auteurs die pleiten om naast de verbale dimensie ook tekeningen (Brakel 1993) en andere visualiserende technieken (Handler-Spitz 1988) zoals boetseren, een plaats te geven in een psychodynamische psychotherapie. Verder menen we dat het gebruik van metaforen, zoals Ekstein (1966) en Chethik (1991) aangeven, een belangrijke verrijking inhoudt naast de meer klassieke interpretatieve technieken van de psychoanalytische therapieën (Shengold, 1981). Meer specifiek voor wat betreft psychotherapie met (oudere) migranten, biedt het gebruik van metaforen een surplusmogelijkheid om de 'cultuur-in-de-persoon' of de 'persoon-in-de-cultuur' (Lucariello 1995) aan het werk te zien.<sup>17</sup> Ze laten toe terzelfdertijd te onthullen en te verhullen, te verhelderen en te versluieren (Van Dongen 1990; zie ook De Boeck 1995). Terwijl de betrokken patiënt niet in de eerste plaats in persoonlijke termen spreekt, gaat het toch ook over hem en wordt er een dynamiek op gang gebracht die het persoonlijk onbewuste in de richting van verandering stuwt. Een centrale metafoor zoals die van de boom kan in verdere sessies telkens iets meer naar de persoonlijke sfeer vertaald worden, naarmate de patiënt kan verdragen dat het beeld iets over zijn persoonlijke belevingen zegt. Een aanzet daartoe ligt in het gegeven dat mijnheer Benaboui aan het einde van sessie 59 overstapt van het beeld van de boom naar het beeld van het eigen lichaam als plaats waar de persoonlijke affecten en gevoelens gesitueerd zijn.

Ten tweede zijn remigratieproblemen niet beperkt tot deze specifieke casus. Op het ogenblik van de remigratie, komen de ontstane verschillen tussen migranten en thuisblijvers aan het licht. Deze verschillen zijn onvermijdelijk. Anders dan in onze casus,

beseffen oudere migranten vaak dat zij en de thuisblijvers uit elkaar gegroeid zijn en dat hun eigen kinderen daarin een belangrijke rol hebben gespeeld. Maar, ook deze oudere migranten hopen ooit, ondanks de gegroeide culturele verschillen, hun dorp terug te vinden, al was het maar via hun religieuze identiteit als islamiet. Religie blijkt dan een bindende factor die de ontstane culturele verschillen overstijgt (Marcus & Rosenberg 1995). Oudere migranten houden vaak vast aan hun islamiet-zijn en eisen dit ook op maatschappelijk vlak op als hun recht. Het is significant dat ook mijnheer Benaboui, tijdens de opname na de mislukte remigratie, zo sterk vasthoudt aan zijn religieuze identiteit en dat precies daarover het eerste openlijke conflict ontstaat met het behandelende team. De casus van mijnheer Benaboui is a-typisch omdat hij afwijkt van het gegeven dat de meeste andere oudere migranten hun kinderen om zich heen hebben. Voor mijnheer Benaboui droeg de afwezigheid van zijn kinderen bij tot het plotse karakter van de ervaring weggegroeid te zijn van de thuisblijvers. Andere oudere migranten worden daar geleidelijker op gewezen door de kinderen. Wat mijnheer Benaboui en andere oudere migranten echter gemeen hebben, is dat eerste generatie-migrant in het algemeen, vaak toch blijven denken aan een terugkeer naar 'thuis' en deze terugkeer vaak blijven voorbereiden (Cissé 1994). Niet zelden echter wordt de periode waarin ze dachten dat het echte leven na de beproeving van de migratie eindelijk zou beginnen, er een van vervreemding en overleven tot de dood (Ferradji 1995; Zeul, 1994).

Ten derde meenden we in mijnheer Benaboui's beeld over de mist tussen zijn boom en de andere bomen een 'cultureel probleem' als mogelijke betekenislijn te onderkennen. Wat betekent dit echter? Van oudere migranten die in de hulpverlening terecht komen, wordt vaak gesteld dat ze een cultureel probleem hebben, terwijl van de (klein-) kinderen niet zelden gesproken wordt in termen van persoonlijke problemen. Mijnheer Benaboui toont in zijn beeld dat de intermediaire dimensie (Winnicott 1971) niet op zichzelf staat, maar ontstaat door wat er gebeurt tussen het individu en de groep. Cultuur is dus een procesmatig gebeuren en mag niet als statische realiteit gereëficeerd of gesubstantialiseerd worden onafhankelijk van de persoonlijke en de groepsdimensie. Culturele problemen treden terzelfdertijd op met individuele en interrelationele problemen. Het samendenken van individu-cultuur-groep laat ons inziens toe de complexe klinische realiteit van (oudere) migranten beter te vatten. We menen dat bij oudere eerste generatie-migrant te veel op een reducerende wijze gesproken wordt over een cultureel probleem. Dat is er ongetwijfeld wanneer we in de hulpverlening met oudere migranten te maken krijgen, maar het culturele probleem dient begrepen te worden in zijn samenhang met andere dimensies van de existentie, net zoals die andere dimensies dan weer in hun verband met de culturele dimensie dienen te worden gedacht. Immers, ieder mens is terzelfdertijd een cultureel, een sociaal-familiaal en een individueel wezen. Deze drie dimensies worden best samen in de diagnostiek van een aangediende casus, of, meer algemeen, in studie van continuïteit en verandering in individuele en culturele identiteit betrokken (De Vos & Romanucci-Ross 1975; De Vos 1976). In het concrete therapeutische proces kan tijdelijk – en meestal afwisselend – één van deze domeinen meer op de voorgrond treden (Gailly 1991).

## Besluit

De hernieuwde vraag naar zingeving op latere leeftijd is niet typisch voor oudere migranten. Ze is typisch voor ouderen in het algemeen. Typerend voor oudere migranten is echter het gegeven dat voor hen bij pensionering een belangrijke legitimatie voor verblijf in een ander land wegvalt. Als ze op dat moment niet remigreren, dienen ze opnieuw een antwoord te zoeken op de vraag waar hun verblijf in Europa toe dient. Dat antwoord zal gemakkelijker gevonden worden indien het werk niet de enige verblijfsreden is geweest en indien er zich rond andere domeinen in hun leven en dat van hun kinderen interculturele ontmoetingen hebben voorgedaan. Hoe dan ook, de levensfase waarin pensionering zich voordoet, confronteert hen met de vraag hoe het verleden met successen en mislukkingen als waardevol beleefd kan worden en hoe men zich op een zinvolle wijze in de toekomst situeert, in Europa of, bij remigratie, in een veranderd dorp of in een relatief onbekende stad in het land van herkomst.

Casussen als deze tonen hoe vruchtbaar en tevens complex het samengaan van klinische psychologie en culturele antropologie is. De complexiteit van de klinische vragen maakt dat de verbinding tussen *klinische psychologie en culturele antropologie* een belangrijke toekomst heeft, zoals de recente ontwikkelingen in de culturele psychologie (Shweder & Sullivan 1993) en de psychologische antropologie (Bock 1980, 1988, 1994) tonen. In deze casus hebben we verduidelijkt hoe culturele modellen of 'cultural scripts' (Wierzbicka 1993, 1994) over ouderen houvast bieden aan migrantengroepen in de samenleving en aan *individuele oudere migranten zoals mijnheer Benaboui*. Er ontstaan problemen op het ogenblik dat deze mensen er niet omheen kunnen dat er geen verwantengroep of ruimere sociale groep meer is die de door hen gehanteerde en cultureel beïnvloede visie op ouderen deelt. De hier beschreven migrant heeft om verschillende individuele en familiale redenen onveranderd vastgehouden aan culturele scripts uit de tijd van voor de migratie. Hoe hij zich in de toekomst als oudere (re)migrant beleeft, zal nooit onafhankelijk zijn van bepaalde culturele beelden over ouderdom die hier of ginds (in de stad of in het dorp van herkomst) leven. In deze beelden zullen aspecten van het traditionele beeld over ouderen verweven zijn met meer moderne aspecten rondom ouderdom (zie onder meer Attias-Donfut 1994; Bekombo 1994; Cohen 1994).

De zinvragen waarmee oudere migranten ons als hulpverlener aanspreken, tonen het belang van beelden die in de westerse cultuur leven over ouderen. Het zijn immers deze beelden die de oudere migrant hier ontmoet; de beelden van ginds-en-toen over ouderen bestaan vaak niet meer en de beelden van hier-en-nu zijn weinig hoopgevend. Het zijn nochtans deze beelden die ons therapeutisch begrijpen en handelen ten aanzien van deze patiënten mede vorm geven. Vandaar de noodzaak dat hulpverleners zich bewust zijn van de invloed van culturele beelden van hier of ginds. Deze kunnen in een creatieve persoonlijke bewerking de bouwstenen leveren voor zingevingen die meer aansluiten bij de situatie van verblijf of vestiging van oudere migranten in een andere cultuur of in de gewijzigde culturele context in het land van herkomst (klinisch therapeutisch materiaal over de interactie tussen culturele scripts, familiale scripts en persoonlijke aspecten vindt men onder meer bij: Meurs 1994, 1994-1995; Meurs & Foblets 1994).

De relatie tussen culturele scripts en individuele beleving, tussen cultuur en persoon (zie onder meer Shweder 1979-1980; Roosens 1989, 1992), is zeer actueel op het domein van hulpverlening aan ouderen in het algemeen en aan oudere migranten in het bijzonder. We kunnen slechts hopen dat deze studie, hoezeer ze ook gebonden is aan één specifieke casus, ruimere en meer algemene vragen heeft opgeroepen betreffende een terrein dat voor (westerse) hulpverleners geleidelijk belangrijker zal worden. Oudere migranten zullen in de toekomst met hun hulpvraag immers steeds vaker een weg zoeken in onze hulpverlening.

## Noten

Patrick Meurs studeerde af in de godsdienstwetenschappen, in de sociale en culturele antropologie, in de psychologie en in de familiale en sexuologische wetenschappen. Hij beëindigde tevens de postgraduaat opleiding in de psychodynamische kinderspsychotherapie. Hij werkt momenteel als assistent aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie van de Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Hij bereidt er een doctoraat voor over 'affectieve ambivalentie'. Eerder was hij werkzaam in een kinderpsychiatrische setting in Brugge, op de psychiatrische afdeling voor volwassenen en op de pediatrieafdeling van een algemeen ziekenhuis te Knokke. Correspondentieadres: Centrum voor Kinderpsychotherapie, Tiensestraat 102, 3000 Leuven, België.

Dank aan Mevr. M. Blom, Prof. G. Cluckers, Prof. F. De Boeck, Prof. R. Deviseh, Dhr. A. Gailly, Prof. A. Marcoen, Prof. E. Roosens, Prof. S. van der Geest en Mevr. N. Vliegen.

1. We hebben het in dit artikel over 'cumulatieve traumata', een concept van Masud Khan (1974a, b), die in de psychoanalytische therapierichting sterk beïnvloed was door Winnicott. Cumulatief trauma verwijst naar een aanslepende, langdurige situatie of toestand die schadelijk werkt bij de betrokkenen. De traumatogene factor waarvan sprake is, is vaak op een meer verborgen wijze werkzaam dan de manifeste, acuut traumatiserende factoren zoals éénmalige of veelvuldige mishandeling, verkrachting, oorlogsgeweld, ondervoeding, natuurrampen, bombardementen, ongevallen, ... Zo'n verborgen en cumulatief werkende traumatogene factor kan bijvoorbeeld een jarenlange subtiele incestueuse sfeer zijn zonder dat het in het betrokken gezin tot openlijk grensoverschrijdende seksuele handelingen is gekomen. Of ook de jarenlange depressie van ouders waardoor een tekort aan affectieve responsen op de boodschappen van het kind zich na een tijd opstapelt en op een bepaald moment als een cumulatief trauma het psychische evenwicht van het kind gaat bedreigen. Volgens Khan hebben zulke eerder verborgen en cumulatief werkzame factoren een even traumatiserend effect als de duidelijk zichtbare en erkenbare trauma's. In ons artikel houdt de cumulatief traumatiserende factor verband met het decennia lang onverwerkt gebleven verlies dat in de migratie wordt geleden. De betrokken patiënt heeft zoals menig eerste generatie migrant nooit echt ingestemd met het gegeven dat 'hier' ook 'thuis' is. Dat besef gaat op latere leeftijd onder invloed van de (klein)kinderen die hier wel een thuis vinden, alsmede onder invloed van het definitieve einde van de arbeidsloopbaan en van de ambivalente reacties in het dorp van herkomst op remigratieplannen, de draagkracht van sommige eerste generatiemigranten te boven. Cooper (1993) noemt het concept 'cumulatief trauma' Khans belangrijkste conceptuele bijdrage. "Khan maintains that a single major trauma does not affect development in the same way as does cumulative trauma, which involves the continuation of small traumata... Al

though often imperceptible, these continual infringements can damage and inhibit ego-functioning later in life and often lead to severe psychic problems. Singly, each breach can be experienced as merely a strain, but cumulatively and in retrospect they have the effect of a trauma" (Cooper 1993: 55-56). "A cumulative trauma operates silently with its effect not becoming manifest until later in life" (Limentani 1992: 156-57).

2. Deze opnameduur ligt ver boven de gemiddelde duur van opname in een PAAZ-dienst in Vlaanderen. De langere opname is door verschillende factoren te verklaren: de periode waarin administratief allerlei moest geregeld worden om de ziekenhuisopname voor een in Frankrijk verblijvende man in regel te brengen, de zoektocht naar verwanten in Frankrijk en Marokko en, zeker niet de minst belangrijke reden, het feit dat deze man niet de zware gedragsproblemen stelde die men bij bepaalde delen van de populatie op zo'n dienst ziet. Deze laatste groep maakt zichzelf vaak vroegtijdig onmogelijk door allerlei agressieve gedragingen. Dat aspect is bij mijnheer Benaboui zo goed als volledig afwezig gebleven.
3. Aanvankelijk startten we psychotherapie éénmaal per week gedurende dertig minuten. Nadat we voelden dat er een therapeutische alliantie ontstaan was, werkten we vijftig minuten. Na ongeveer vier maanden, toen de voorafgaande levensgeschiedenis van deze patiënt meer bespreekbaar werd, werkten we tweemaal wekelijks gedurende vijftig minuten. Dat bleef zo tot het einde van de opname. Tijdens de laatste twee weken werden naast deze individuele gesprekken ook nog enkele gesprekken samen met de oudste zoon ingelast. In totaal spraken we mijnheer Benaboui zo'n vijftien maal individueel, vijf maal met de vader en de oudste zoon tezamen en twee keer met de zoon apart.
4. Deze mechanische stijl van leven en vertellen is door Franse psychoanalytici zoals Marty en de M'Uzan (1963) in verband gebracht met psychosomatiek, vanuit het concept 'la pensée opératoire'. Psychosomatici zijn afgesneden van hun onbewuste, waardoor een verarming van het psychische leven ontstaat. Men leeft als een automaat, gedevitaliseerd, en doet een verhaal dat een aaneenschakeling van feitjes is, een objectief relaas zonder enige fantasmatische, subjectieve verwerking. Gelijkaardige fenomenen werden in de Amerikaanse psychoanalytische literatuur beschreven door Nemiah en Sifneos (1970) met het concept 'alexithymie'. Het verhaal van psychosomatici wordt gekenmerkt door affectieve armoede.
5. McDougall (1989) beschrijft hoe psychosomatische patiënten het affectieve leven en de lichaamservaring buitensluiten. Dat gebeurt op het ogenblik dat deze affeeten, zoals in deze casus de gevoelens rond de immigratie, ondraaglijk zijn geworden. Door allerlei mechanismen uit de sfeer van de vroegkinderlijke, affectieve communicatie zoals projectieve identificatie (Klein 1946; Malin & Grotstein 1966), begint de therapeut soms de zeer intense gevoelens van wanhoop en onmacht waarvan de patiënt zich heeft ontdaan, gewaar te worden. De therapeut begint zich ongemakkelijk te voelen en dat wijst een weg naar wat de patiënt niet meer durft te voelen.
6. Anwar (1979) heeft de functie en de gevolgen van de terugkeermythe beschreven bij migranten van Pakistaanse origine in Engeland. De beschreven processen zijn te veralgemenen naar migratie in een universeel perspectief.
7. Voor de bespreking van een case-studie over de invloed van culturele normen van ginds-entoon op juridische en psychologische verwickelingen hier-en-nu, zie: Meurs & Foblets 1994; Foblets 1994a en b.
8. Hoeffer (1993) beschrijft de dubbele gevoelens die ontstonden rond de beslissing van Oostduitsers om bij de bouw van de Berlijnse Muur, nog snel en vaak zonder er met verwanten over gesproken te hebben, te vluchten of te migreren. Ook nadien hebben deze verwanten

soms decennia lang niet kunnen spreken over de gevoelens die deze stap teweegbracht bij wie wegging en bij wie achterbleef, waardoor bij de Duitse hereniging de jarenlange onuitgesproken en vaak nauwelijks doorleefde negatieve pool der dubbele gevoelens (boosheid, zich verlaten voelen, wederzijdse verwijten) de positieve gevoelens (blijheid, vreugde over herwonnen aanwezigheid bij elkaar) onmogelijk maakten.

9. Het begrip 'splitsing' wordt hier door Moro niet zozeer gebruikt in psychoanalytische zin (Freud 1938; Klein 1946; Kernberg 1975), maar duidt eerder descriptief op het in verschillende werelden leven van eerste en tweede generatie migranten, of ze nu samen in het land van migratie leven of verdeeld over land van migratie en land van herkomst (zoals in deze casus).
10. Bekombo (1994) en Attias-Donfut (1994) beschrijven de huidige situatie van ouderen in Afrika, waarbij ze aangeven dat modernisering het statuut van ouderen als uiterst gerespecteerde dorpelingen wijzigt. Dit betekent echter niet dat de vaak negatieve westerse visie op ouderen (de oudere als iemand die mogelijkheden verliest, vanuit een 'deficit-model' of een 'groei-en-verval model') zomaar overgenomen wordt. Er is in Afrika naast de verandering die de modernisering in het statuut van de ouderen teweegbrengt blijkbaar ook een zoeken naar behoud van traditionele aspecten rondom de positie van de oudere.
11. Devisch (1993a) beschrijft de positie van ouderen bij de Yaka van Zaïre als volgt: "Ouderen zijn er ten eerste gerespecteerd en genieten een niet te contesteren autoriteit. ... Ze interpreteren bepaalde gebeurtenissen en hebben een monopolie op rituele gebeurtenissen. Ze hebben zeggenschap in de verdeling van de buit na de jacht. ... Ze hebben een grote invloed op de keuze, planning of annulering van huwelijken en ze beslissen over vele belangrijke zaken die de groep aangaan ..." Zempléni en Rabain (1965) beschrijven culturele geloofssystemen in Senegal waarbij in het kind een voorouder gezien wordt ('l'enfant-ancêtre' *nii ku bon*) of waarbij de oudere gezien wordt als iemand die in contact staat met de bron van het leven waar ook de kinderen dichtbij staan (zie ook: Perrot 1985 over 'ancêtres-enfants').
12. Eriksons levenslooptheorie telt acht fasen die elk beschreven worden in telkens verschillende antinomieën. In de achtste fase is dat de antinomie van "ego-integriteit" versus "wanhoop en afkeer". Ego-integriteit kenmerkt de oudere mens die op één of andere manier zorg heeft gedragen voor mensen en dingen, die overleefd is gebleven onder de druk van successen, mislukkingen en teleurstellingen die men als ouders ervaart in de opvoeding van kinderen,... Het betreft een gevoel van toenemende integratie in een universum van orde en zin en een aanvaarding van zijn eigen unieke levenscyclus alsmede een tevredenheid met wat men geworden is. Dit betekent onder meer loyaal aanvaarden dat nu, in vergelijking met vroeger en elders, anders geleefd wordt (Marcoen & Godderis 1994). De mens die ego-integriteit belichaamt, is trouw aan de eigen oorsprong en ontwikkelingsgang, verloochent zichzelf niet en aanvaardt zichzelf. Hiertegenover staat wanhoop en afkeer. Er is dan doodsangst, tezamen met het gevoel dat men zijn leven vergooid heeft, dat alles definitief zijn zin verloren heeft.
13. Men heeft recentelijk vastgesteld dat in sommige migrantenfamilies de vader terugkeert, terwijl de moeder hier blijft bij de kinderen (Gailly, persoonlijke mededeling). In andere migrantengezinnen waarin beide ouders hier blijven met de kinderen, zal men tenslotte de continuïteit met het verleden en met het land van herkomst behouden door, over de tot aan de dood uitgestelde remigratie heen, een begrafenis in het land van herkomst te plannen.
14. Achteraf bekeken kan men zelfs de wijze waarop mijnheer Benaboui tot opname komt, symbolisch noemen voor zijn probleem: zonder expliciet een hulpvraag te stellen, laat hij zich opnieuw meevoeren naar een vreemd land en zich er opnemen. Een nieuwe mini-migratie

- (van Frankrijk naar Vlaanderen) doet zich voor en stelt de mensen die hem ontmoeten voor de taak hem op te nemen.
15. Gutmann heweert niet dat elke psychodynamische therapie met ouderen en met oudere migranten dient terug te gaan tot de kindertijd. Het psychodynamische aspect betekent dat men huidige problemen van ouderen mede vanuit het verleden gaat begrijpen. Dat de patiënt in deze casus tenslotte bij een herinnering uit zijn kindertijd uitkomt, is waarschijnlijk mede het gevolg van het langdurige en terzelfdertijd intensieve therapeutische werk met deze man, een situatie die zich in de concrete hulpverlening minder frequent voordoet.
  16. Andere interessante werken over psychotherapie met ouderen zijn: Viney (1993), Ramirez (1991) en Lapiere (1995) vanuit de cognitieve gedragsmodificatie; Sadavoy en Leszcz (1987) vanuit een eerder eclecticisch perspectief; Hargrave en Anderson (1993) vanuit een systeemtherapeutisch perspectief, en Shamoian (1985) vanuit een psychodynamische inspiratie met aandacht voor experiëntiële aspecten uit de cliënt-centered therapie. Middelkoop (1994) biedt een Jungiaans psychodynamisch perspectief op de latere leeftijd. Belangrijke antropologische werken over ouder worden, zijn van Spencer (1990), Myerhoff (1992), Cohen (1993) en Attias-Donfut & Rosenmayr (1994).
  17. Het werken met metaforen en tekeningen vindt stilaan meer ingang in analytische therapieën. De literatuur over kindertherapie en over therapie met zwaardere (preneurotische) stoornissen, getuigt hiervan. Dit perspectief wordt ook bruikbaar geacht in therapieën met sterkere (neurotische) persoonlijkheidsstructuren, op momenten dat affecten aan de orde zijn die nog te sterk en te ondraaglijk zijn om ze als iets van zichzelf te beschouwen. De groeiende literatuur over de algemene bruikbaarheid van metaforen ruimt het misverstand uit de weg als zouden we metaforen in therapie met migranten gebruiken vanwege een vermeende analogie tussen deze migranten, kinderen en zware stoornissen.

## Literatuur

- Anwar, M.  
1979 *The myth of return. Pakistanis in Britain*. London: Heinemann.
- Anzieu, D.  
1987 *Les enveloppes psychiques*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Attias-Donfut, C.  
1994 Entre traditions et modernité: les incontournables aînés. In: C. Attias-Donfut & L. Rosenmayr (red.), *Vieillir en Afrique*. Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 19-48.
- Attias-Donfut, C. & L. Rosenmayr  
1994 *Vieillir en Afrique*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Audras de la Bastie, M.  
1989 Exil, corps-espace-temps. In: A. Yahyaoui (red.), *Corps, espace-temps et les traces de l'exil: Incidences cliniques*. Grenoble: La Pensée Sauvage, pp. 99-110.
- Barth, F.  
1969 *Ethnic groups and boundaries: The social organisation of cultural difference*. Boston: Little-Brown.

- Bekombo, M.  
 1994 Vieillissement, culture et société en Afrique. In: C. Attias-Donfut & L. Rosenmayr (red.), *Vieillir en Afrique*. Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 113-28.
- Birren, J. & K.W. Schaie  
 1985 *Handbook of the psychology of aging*. New York: Van Nostrand.
- Blenker, M.  
 1965 Social work and family relationships in later life, with some thoughts on filial maturity. In: E. Shanas & G.F. Streib (red.), *Social structure and the family: Generational relations*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, pp. 46-59.
- Bock, P.  
 1980 Continuities in psychological anthropology. San Francisco: W.H. Freeman.  
 1988 Rethinking psychological anthropology. Continuities and change in the study of human action. New York: W.H. Freeman and Company.  
 1994 Psychological anthropology. New York: Praeger.
- Brakel, L.  
 1993 Shall drawing become part of free association? Proposal for a modification in psychoanalytic technique. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 41(5): 359-94.
- Chethik, M.  
 1989 *Techniques of child therapy: Psychodynamic strategies*. London: Guilford Press.
- Cicirelli, V.G.  
 1992 Family caregiving: Autonomous and paternalistic decision making. Newbury Park California: Sage Publications.
- Cissé, Y.  
 1994 Préparation à la vieillesse et autopurification. In: C. Attias-Donfut & L. Rosenmayr (red.), *Vieillir en Afrique*. Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 129-48.
- Cluckers, G.  
 1989 Containment in de therapeutische relatie: De therapeut als drager en zingever. In: H. Vertommen, G. Cluckers & G. Lietaer (red.), *De relatie in therapie*. Leuven: Universitaire Pers, pp. 49-64.  
 1994a "De wijn is drinkbaar dankzij het glas." Theoretische reflectie over ik-steun in psychodynamische kindtherapie. In: G. Cluckers (red.), *Andere therapeuten, andere wegen. Variaties op het thema Ik-steun*. Leuven/Apeldoorn: Garant, pp. 11-30.
- Cluckers, G. (red.)  
 1994b *Gemis en verlies in psychoanalytisch perspectief*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Cluckers, G., E. Gijsen, S. Meyskens, M. Montaye & W. Smis  
 1982 *Op weg met de therapeut. Een kennismaking met de psychodynamische kindtherapie*. Deventer: Van Loghum-Slaterus.
- Cluckers, G., S. Meyskens, M. Monthaye, W. Smis & R. Verschueren  
 1986 *Steungevende kinderspsychotherapie: Een andere weg*. Deventer: Van Loghum-Slaterus.

- Cohen, L.  
1994 Old Age: Cultural and critical perspectives. *Annual Review of Anthropology* 23: 137-58.
- Cooper, J.  
1993 *Speak of me as I am. The life and work of M. Khan*. Londen: Karnac Books.
- Csordas, T.  
1994 *Embodiment and experience: The existential ground of culture and self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Boeck, F.  
1994 Of trees and kings: Politics and metaphor among the Aluund of Southwestern Zaire. *American Ethnologist* 21(3): 451-73.  
1995 Het geheim als knoop: Een processuele en relationele benadering van geheimen en geheimhouding in Luunda initiatie- en genezingsrituelen in Zaïre. *Medische Antropologie* 7(1): 7-26.
- De Jonghe, F., P. Rijnierse & R. Janssen  
1992 The role of support in psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 40(2): 475-99.
- Devisch, R.  
1991 The symbolic and the physiological: Epigastric patients in family medicine in Flanders. In: B. Pfeiderer & G. Bibeau (red.), *Anthropologies of Medicine*. Braunschweig: Vieweg, pp. 69-86.  
1993a *Weaving the threads of life: The Khita gyn-eco-logical healing cult among the Yaka*. Chicago: University of Chicago Press.  
1993b Soigner l'affect en remodelent le corps en milieu Yaka. *Anthropologie et Sociétés* 17: 215-37.
- De Vos, G. (red.)  
1976 *Responses to change: Society, culture and personality*. New York: Van Nostrand.
- De Vos, G. & L. Romanucci-Ross, L. (eds.)  
1975 *Ethnic identity: Cultural continuities and change*. Palo Alto: Mayfield.
- Ekstein, R.  
1966 *Children of time and space, of action and impulse: Clinical studies on the psychoanalytic treatment of severely disturbed children*. New York: Appleton Century Croft.
- Erikson, E.  
1963 *Childhood and society*. New York: Norton.
- Falicov, C.  
1988 *Family transitions: Continuity and change over the life cycle*. London: Karnac Books.
- Ferradji, M.  
1995 Espaces d'exil, espaces de rêve. *Champ Psychosomatique: Médecine, Psychanalyse, Anthropologie* 36(2/3): 129-33.
- Ferrey, G. & G. Le Gouès  
1993 *Psychopathologie du sujet âgé*. Parijs: Masson.

- Foblets, M.-C. (red.)  
 1994a *Bakens voor recht en beleid in de multiculturele samenleving*. Brussel: Cultuur en Migratie v.z.w. (Reeks: *Cultuur en Migratie*, 1994-1).
- Foblets, M.-C.  
 1994b *Les familles maghrebines et la justice en Belgique: Anthropologie juridique et immigration*. Parijs: Karthala.
- Freud, S.  
 1938 Die Ich-Spaltung im Abwehrvorgang. *Gesammelte Werke* XVI: 60-62.
- Gailly, A.  
 1991 Problèmes liés au contexte multiculturel de la relation soignant-soigné. In: J. Leman & A. Gailly (red.), *Thérapies interculturelles. L'interaction soignant/soigné dans un contexte multiculturelle et multidisciplinaire*. Bruxelles: De Boeck-Wesmael, pp. 95-116.
- Grinberg, L. & R. Grinberg  
 1989 *Psychoanalytic perspectives on migration and exile*. New Haven: Yale University Press.
- Gutmann, D.  
 1991 Toward a dynamic geropsychology. In: J. Barron, M. Eagle & D. Wolitzky (eds.), *The interface of psychoanalysis and psychology*. Washington: American Psychological Association, pp. 284-96.
- Grommen, R. & A. Marcoen  
 1993 Familiale veranderingen bij het ouder worden. In: A. Marcoen & L. Van de Ven (red.), *Bejaard-familie-hulpverlener: Partners in zorg*. Leuven: Acco, pp. 29-48.
- Handler-Spitz, E.  
 1988 *Picturing the child's inner world of fantasy. On the dialectic between image and word*. *Psychoanalytic Study of the Child* 43(3): 433-47.
- Hargrave, T.D. & W.T. Anderson  
 1993 *Finishing well: Aging and reparation in the multigenerational family*. London: Karnac Books.
- Hermans, Ph.  
 1985 *Maatschappij en individu in Marokko. Een antropologische benadering*. Brussel: Cultuur en Migratie v.z.w. (Reeks: *Cultuur en Migratie*, 1985-1.)
- Hoeffler, G.  
 1993 Republikflucht als psychisches Trauma. *Psychologische Beiträge* 35: 30-8.
- Kareem, J. & R. Littlewood  
 1992 *Intercultural therapy: Themes, interpretations, practice*. Oxford: Blackwell.
- Kernberg, O.  
 1975 *Borderline conditions and pathological narcissism*. New York: Jason Aronson.
- Khan, M.  
 1974a Ego-distortion, cumulative trauma and the role of reconstruction in the analytic situation. In: M. Khan, *The privacy of the self*. London: Hogarth, pp. 34-45.  
 1974b The concept of cumulative trauma. In: M. Khan, *The privacy of the self*. London: Hogarth, pp. 124-40.

- Klein, M.  
1946 Notes on some schizoid mechanisms. *International Journal of Psychoanalysis* 27(1): 99-110.
- Lapierre, S.  
1995 The elder patient: Future oriented goals and interventions. Onuitgegeven nota's van het postgraduaat doctoraatsseminarie d.d. 28/3/1995 van de afdeling Ontwikkelingspsychologie, Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven.
- Le Gouès, G.  
1993 Le psychanalyste et le vieillard. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Leman, J.  
1986 Onuitgegeven studentennota's van de cursus *World Ethnography: Mediterranean Cultures*. Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven, academiejaar 1985-1986.  
1991 *Intégrité, intégration: innovation pédagogique et pluralité culturelle*. Brussel: De Boeck-Wesmael.
- Levinson, D.J. et al.  
1987 *The seasons of a man's life*. New York: Knopf.
- Libaud, G.  
1986 *Symbolique de l'espace et habitat chez les Beni-Aïssa du Sud-Tunisie*. Parijs: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Limentani, A.  
1992 Obituary: M. Masud Khan (1924-1989). *International Journal of Psychoanalysis* 73(2): 155-159.
- Lucariello, J.  
1995 Mind, culture, person. Elements in a cultural psychology. *Human Development* 38(1): 2-18.
- Luke, H.  
1992 *Old age*. London: Karnac Books.
- Malin, A. & J.S. Grotstein  
1966 Projective identification and the therapeutic process. *International Journal of Psychoanalysis* 47(1): 26-31.
- Marcoen, A.  
1988 Ouder worden en ouderdom: Beeld en tegenbeeld. *Leuven Bulletin LAPP* 35(1): 4-24; en, *Acta Hospitalia* 28(1): 35-48.  
1991 Geslaagd en zinvol ouder worden. In: A. Marcoen & I. D'Haese (red.), *Gerontologie* (dl. 2). Leuven: Universitaire Pers, pp. 120-44.  
1993 De volwassen en oudere mens. In: F.J. Mönks & A.M.P. Knoers (red.), *Ontwikkelingspsychologie: Inleiding tot de verschillende deelgebieden*. Assen: Dekker en Van de Vegt, pp. 205-22.
- Marcoen, A. & J. Godderis  
1994 *Psychosociale aspecten van het ouder worden*. Leuven: Acco.
- Marcoen, A. & L. Van de Ven  
1993 *Bejaarde-familie-hulpverlener: Partners in zorg*. Leuven: Acco.

- Marcus, P. & A. Rosenberg  
1995 The value of religion in sustaining the self in extreme situations. *Psychoanalytic Review* 82: 81-105.
- Marty, P. & M. de M'Uzan  
1963 "La pensée opératoire". *Revue française de Psychanalyse* 27 bis: 345-56.
- Mc Dougall, J.  
1989 *Theatres of the body. A psychoanalytic approach to psychosomatic illness*. London: Free Association Books.
- Meurs, P.  
1994 Cultuur als drager en zingevoer in interculturele psychotherapie. Een Algerijnse familie in België. *Medische Antropologie* 6(2): 224-41.  
1994/ Over de psychotherapeutische behandeling van kinderen die drager zijn geworden  
1995 van de conflicten rondom het migratieproject van hun (groot)ouders. *Leuven's Bulletin LAPP* 43(2)-44(1): 239-57.
- Meurs, P. & M.C. Foblets  
1994 Over eerbaarheid als rechtsgoed. Conflicten van hier-en-nu in hun verwevenheid met normen van ginds-en-toen. Een case-studie over de waardenbeleving in een besloten migrantengemeenschap. In: M.C. Foblets (red.), *Bakens voor recht en beleid*. Brussel: Cultuur en Migratie v.z.w. (Reeks: *Cultuur en Migratie* 1994-1), pp. 73-106.
- Meykens, S. & G. Cluckers  
1996 *Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologisch en diagnostisch perspectief*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Middelkoop, P.  
1994 *The wise old man: Healing through inner images*. London: Karnac Books.
- Moro, M.-R.  
1994 *Parents en exil. Psychopathologie et migrations*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Myerhoff, B.  
1992 *Remembered lives. The work of ritual, storytelling and growing older*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Nemiah, J. & P. Sifneos  
1970 Affect and fantasy in patients with psychosomatic disorders. In: O. Hill (ed.), *Modern trends in psychosomatic medicine. (Vol I)*. London: Butterworth, pp. 26-34.
- Norris-Baker, C. & R. Scheidt  
1994 From "our town" to "ghost town": The changing context of home for rural elders. *International Journal of Aging and Human Development* 38(3) 181-202.
- Nydegger, C.N.  
1991 The development of paternal and filial maturity. In: K. Pillemer & K.Mc. Cartney (eds.), *Parent-child relations throughout life*. Hillsdale, New Jersey: Erlbaum, pp. 93-112.
- Ots, T.  
1991 Phenomenology of the body: The subject-object problem in psychosomatic medicine and the role of traditional medical systems herein. In: B. Pfleiderer & G. Bibeau (eds.), *Anthropologies of medicine*. Braunschweig: Vieweg, pp. 43-58.

- Perrot, J.  
1985 Enfants-ancêtres et ancêtres-enfants. *Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie* 4: 93-108.
- Ramirez, M.  
1991 *Psychotherapy and counselling with minorities: A cognitive cross-cultural approach*. New York: Pergamon.
- Roosens, E.  
1989 *Creating ethnicity: The process of ethnogenesis*. Newbury Park California: Sage Publications.  
1992 *Sociale en culturele antropologie: Een kritische belichting van enkele hoogtepunten*. Leuven: Acco.  
1994 The primordial nature of origins in migrant ethnicity. In: H. Vermeulen & C. Govers (eds.), *The anthropology of ethnicity. Beyond 'ethnic groups and boundaries'*. Amsterdam: Het Spinhuis, pp. 81-104.
- Rosenmayr, L.  
1994a Plus que la sagesse: Vieillir à Sonongo (Mali). In: C. Attias-Donfut & L. Rosenmayr (red.), *Vieillir en Afrique*. Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 251-310.  
1994b Vieillir, c'est grandir. In: C. Attias-Donfut & L. Rosenmayr (red.), *Vieillir en Afrique*. Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 341-49.
- Roussel, L.  
1994 Réflexions sur les évolutions actuelles. In: C. Attias-Donfut & L. Rosenmayr (red.), *Vieillir en Afrique*. Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 335-40.
- Royer, J.  
1995 *Que nous disent les dessins d'enfants?* Marseille: Hommes et Perspectives.
- Sadavoy, J. & M. Leszcz (red.)  
1987 *Treating the elderly with psychotherapy. The scope for change in later life*. London: Karnac Books.
- Sami-Ali, M.  
1984 *Le visuel et le tactile: Essai sur la psychose et l'allergie*. Parijs: Dunod.
- Sangree, W.H.  
1994 Grand-parenté et statut des vieux à Tiriki (Kenya). In: C. Attias-Donfut & L. Rosenmayr (red.), *Vieillir en Afrique*. Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 213-50.
- Schapp, W.  
1953 *In Geschichten verstrickt: Zum Sein von Mensch und Ding*. Frankfurt-am-Main: Klostermann.
- Seddon, D.  
1981 *Moroccan peasants. A century of change in the eastern Rif (1870-1970)*. Folkestone: Dawson & Sons.
- Shamoian, C.A. (ed.)  
1985 *Treatment of affective disorders in the elderly*. London: Karnac Books.
- Shengold, L.  
1981 Insight as metaphor. *Psychoanalytic Study of the Child* 36: 289-306.

- Shweder, R.  
1979/ Rethinking culture and personality theory. *Ethos* 7(3)-7(4)-8(1): 255-78, 279-311,  
1980 60-94.
- Shweder, R. & M. Sullivan  
1993 Cultural psychology: Who needs it? *Annual Review of Psychology* 44: 497-523.
- Spencer, P. (ed.)  
1990 *Anthropology and the riddle of the sphinx. Paradoxes of change in the life course.*  
London: Routledge.
- Tempelman, C.  
1975 *Identiteit en identiteitsproblemen bij ouder wordende mensen.* Deventer: Van  
Loghum Slaterus. (*Cahiers Ouderdom en Levensloop*, 2).
- Thomae, H. (ed.)  
1976 *Patterns of aging: Findings from the Bonn longitudinal study of aging.* Bazel:  
Karger.
- Thomae, H.  
1983 *Alternstiele und Altersschicksale.* Bern: Huber.
- Thomas, L.V.  
1994 Vieillesse et mort en Afrique. In: C. Attias-Donfut & L. Rosenmayr (red.), *Vieillir  
en Afrique.* Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 149-68.
- Tornay, S.  
1994 Dynamique des échanges intergénérationnels: l'originalité d'un système nilotique.  
In: C. Attias-Donfut & L. Rosenmayr (red.), *Vieillir en Afrique.* Parijs: Presses  
Universitaires de France, pp. 87-112.
- Troll, L.  
1994 Family embedded versus family-deprived oldest-old: A study of contrasts.  
*International Journal of Aging and Human Development* 38(1): 51-64.
- Van Dongen, E.  
1991 Oorlog en zaken doen. Over het gebruik van metaforen in teambesprekingen in een  
psychiatrisch instituut. *Tijdschrift voor Psychiatrie* 33(4): 138-44.
- Van Wolputte, S.  
1994 Zich boetsen in verschil: Alteriteit en genezen in Afrika. *Medische Antropologie*  
6(2): 262-89.
- Verhoeven, C.  
1977 *Een verleden als bezit.* Deventer: Van Loghum Slaterus. (*Cahiers Ouderdom en  
Levensloop*, 8).
- Verschueren, K., N. Van Ranst & A. Marcoen  
1993 De betekenis van grootouders voor jongvolwassen kleinkinderen. *Tijdschrift  
Gerontologische Geriatrie* 24(1): 3-11.
- Viney, L.  
1993 *Life stories. Personal construct therapy with the elderly.* Chichester etc.: John Wiley  
& Sons.
- Wierzbicka, A.  
1993 A conceptual basis for cultural psychology. *Ethos* 21(2): 205-31.

- 1994 Emotion, language, and cultural scripts. *In*: S. Kitayama & H.R. Markus (eds.), *Emotion and culture. Empirical studies of mutual influence*. Washington: American Psychological Association, pp. 133-96.
- Winnicott, D.W.
- 1971 *Playing and reality*. New York: Basic Books.
- Zempléni, A. & J. Rabain
- 1965 "L'enfant *nit ku bon*. Un tableau psychopathologique traditionnel chez les Wolof et les Lébou du Sénégal. *Psychopathologie africaine* 1(6): 329-441.
- Zeul, M.
- 1994 Rückreise in die Vergangenheit. Zur Psychoanalyse spanischer Arbeitsemigrantinnen. *Psyché* 48(12): 529-62.